

АБАЙТАНУ
ТАҢДАМАЛЫ ЕҢБЕКТЕР
IX том

Алматы
«Қазақ университеті»
2016

ӨОЖ 821.512.122.0

КБЖ 83.3(5Қаз)

А 13

*Баспаға әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті филология,
әдебиеттану және әлем тілдері факультетінің Ғылыми кеңесі және
Редакциялық-баспа кеңесі шешімімен ұсынылған
(№1 хаттама 6 қараша 2015 жыл)*

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті жанындағы
Абай ғылыми-зерттеу институтында дайындалған*

ҒЫЛЫМИ-РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС

Ж. Дәдебаев (төраға), Ө. Әбдиманұлы, З. Бисенғали, Т. Есембеков,
Б. Жакып, А. Жақсылықов, Қ. Мәдібаева, Ж. Молдабеков,
З. Сейітжанов, Ә. Тарақ, А. Темірболатова, Ж. Тілепов, Р. Тұрысбек,
П. Бисенбаев (хатшылар тобының жетекшісі),
И. Әзімбаева (жауапты хатшы), Ә. Жапарова (хатшы)

Пікір-жазған

филология ғылымдарының докторы, профессор **Ә. Тарақ**

Жалпы-редакциясын-басқарған

филология ғылымдарының докторы, профессор **Ж. Дәдебаев**

Авторлар:

Ж. Дәдебаев, Ә. Тарақ, А. Көпбасарова, М. Қожақанова,
Қ. Сандыбаева, А. Сайдажиева, А. Кіребаева, А. Түнкер

Жауапты-редактор

филология ғылымдарының докторы, профессор **З. Сейітжанов**

А 13 Абайтану. Таңдамалы еңбектер. IX том. Пәнаралық зерттеу / Ж. Дәдебаев, Ә. Тарақ, А. Көпбасарова, М. Қожақанова, Қ. Сандыбаева, А. Сайдажиева, А. Кіребаева, А. Түнкер; жауапты ред. З. Сейітжанов; жалпы ред. басқ. Ж. Дәдебаев. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 291 б.

-ISBN-978-601-04-1617-8(ортақ)

-ISBN-978-601-04-1717-5-(IX-том)

Бұл томда Абай (Ибраһим) Құнанбайұлының шығармашылық мұрасын қабылдау, ақын шығармашылығының мәдениетаралық өрісі мен байланыстары, асыл нұсқа мен аударма мәселелері қарастырылған. Авторлық дүниетаным (түсіну, пайымдау, бағалау), мазмұн мен мағына, образ және образдылық, ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, оларды қабылдау, пайымдау және аксиологиялық талдау бағыттарындағы жаңа ғылыми ойларға негізделген.

Кітап абайтанушыларға, магистранттар мен докторанттарға, Абай өлемін терең тануға талаптанған көпшілік оқырманға арналған.

Том 3979/ГФ4 – «Абай Құнанбаевтың шығармашылық мұрасын пәнаралық зерттеу» бағдарламасы аясында дайындалып, жарық көріп отыр.

ӨОЖ-821.512.122.0-

КБЖ-83.3(5Қаз)-

ISBN 978-601-04-1617-8 (ортақ)
ISBN 978-601-04-1717-5 (IX-том)

© Авторлар ұжымы, 2016
©-Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ жанындағы
Абай ғылыми-зерттеу институты, 2016

IX тарау

АВТОРЛЫҚ ДҮНИЕТАНЫМ (түсіну, пайымдау, бағалау)

Абайдың шығармашылық мұрасының танымдық кеңістігін толық тану оңай емес. Ақын мұрасының танымдық кеңістігінде өмірдің, болмыстың қырлары мен сырлары толық және кемел көрініс тапқан. Оның негізі – ақындық танымның, авторлық дүниетанымның кемелдігінде. Абай – кемел танымның, кемел дүниетанымның ақыны.

Абайдың қазақ поэзиясының жарық жұлдызы екендігі туралы ойда үлкен мән бар. Абай – әлемдік ақындық өнердің алып бәйтерегі. Абайдың поэзиясы да, қара сөздері де қазақ әдеби тілінің көркемдік-эстетикалық байлығын, қазақтың адамгершілік, әлеуметтік, философиялық ойларының салаларын толық қамтумен бірге оларды дамытып, жаңа биікке көтерді. Абайдың сөз өнеріндегі классикалық өрнегі, философиялық ойлары ұлттық ойлау деңгейіне көтерілген ойлы қазақтың бәрінің де жанына жақын, жүрегіне ыстық. Сондықтан да Абай ақын әрі ойшыл ретінде қазақ сөз өнерінің аспанында ғана айшықты емес, әлем әдебиетінің биік көгінде жарқыраған шоқ жұлдыздар тобында да ерекше нұрлы және сәулетті. Әйтсе де әдебиет білгірлерінің еңбектерінде Абайдың ақындық өнері мен азаматтық тұлғасы, адамгершілік ұстанымдары мен философиялық қағидалары әрдайым өз деңгейінде лайықты қабылданып, өз деңгейінде пайымдалмайды. Оның бірден-бір себебі – Абай шығармаларын түсінудің, Абайдың шығармашылық ойлау жүйесін танудың қиындығы. Абайдың өлең сөздегі қайталанбас өнерін, әр шығармасындағы тас бұлақтың суындай бір өңкей келісіммен жарасқан сұлулықтың ішкі нұры мен сыртқы жарығын әдебиет мамандарының, әдебиеттанушылардың бәрі бірдей терең сезініп, еркін түсінеді деу артық

болуы мүмкін. Әдебиеттанушының ғылыми ойлау жүйесі үшін Абайдың шығармашылық мұрасын тереңіне бойлап тану оңайға соқпайтын болса, оны аудармашылардың түсіну мүмкіншілігі мүлде мардымсыз болатыны анық. Сондықтан Абайдың шығармашылық мұрасындағы ойлар мен образдар қатарын эстетикалық қабылдау – өте күрделі, көп деңгейлі және қиын үдеріс. Ақынның шығармаларында философиялық категория деңгейінде пайымдалған және көркем өрілген мәнді ойлардың, мазмұн мен мағынаның тереңдігін түсіну де, түсіндіру де оңай емес. Абай шығармаларының көркемдік-эстетикалық байлығын қабылдаудың, тану мен таразылаудың жалпыға бірдей қолайлы жолы мен жобасын ешкім көрсете алмайды.

Көркем әдебиет – өмір шындығының көркем суреті. Өмір шындығының көркем суреті, бейнесі – шығармашылық тұлғаның эстетикалық қызметінің нәтижесі. Шығармашылық тұлғаның өмір шындығының көркем суретін жасау жолындағы еңбегі – күрделі және көп сатылы үдеріс. Шығармашылық тұлға өзінің шығармасына негіз болған оқиғаларды, құбылыстарды өмірдің ақиқат шындықтарынан тандап, талғап алады. Бұл орайда өмірдің ақиқат шындықтары мен жазушының өз шығармасына арқау етер шындық құбылыстар арасында айырмашылық барын ескеру шарт. Шығармашылық тұлғаның көркем туындысы үшін өмірдегі шындық құбылыстардың бәрі бірдей негіз, арқау болады деу артық. Ал шығармашылық тұлғаның көркем туындысы үшін арқау, негіз болатын шындық құбылыстардың қандай болатынын алақанға салғандай көрсетіп беретін құрал жоқ. Шығармашылық тұлғаның өз көркем туындысы үшін негіз, арқау болатын шындық құбылыстарды тануы, табуы – шығармашылық ойлау үдерісінің басты сатысы. Мұндай іргелі, күрделі мәселені гносеологиялық талдау негізінде ғана топшылап білуге болады. Екінші жағынан, көркем әдебиет, әдеби шығарма – затты да нақты құбылыс. Сондықтан оны онтологиялық талдау пәні ретінде қабылдауға болады.

Әдеби шығармашылық мұраны пәнаралық зерттеу барысында гносеологиялық талдау мен онтологиялық талдау арасына шек

қоймай, зерттеу пәнінің тиісті сатыдағы ерекшеліктеріне байланысты оларды өзара сабақтас, аралас пайдалануға тура келеді. Зерттеу пәні болып отырған құбылыстың түрлі қырларын бірбүтін болмыста, пәнаралық деңгейде зерттеу үшін гносеологиялық және онтологиялық талдау жолдарын бірдей пайдаланудың маңызы үлкен.

Нақты әдеби шығарманы тану мен таразылау сол нақты әдеби шығарманың негізінде жүзеге асатынын жоққа шығаруға болмайды. Бірақ нақты әдеби шығарманың тану мен таразылауға негіз болатын белгілері мен қырларының мазмұны бір деңгейлі емес, көп деңгейлі екенін ескеруге тура келеді. Әдеби шығарма нақты және затты бола тұра, онда көрініс тапқан шындық құбылыстың бейнесі образды. Әдеби шығармада көрініс тапқан шындық құбылыстардың образды бейнесін толық және дұрыс тану гносеологиялық және онтологиялық талдау мүмкіншіліктерін бірдей, бір бүтін пайдалану деңгейінде мүмкін болады. Бұл деңгейде әдеби шығарманың жалпы болмысы мен жалқы сипаттары, оған негіз, арқау болған шындық құбылыстардың тобы, автордың шығармашылық ойлау қызметі және әдеби шығарманы эстетикалық қабылдау біртұтас қарастырылатын болады.

Абайдың шығармашылық мұрасын тану мен таразылауды гносеологиялық талдау мен онтологиялық талдаудың тоғысында жүргізудің өзара сабақтас басты кезеңдерін, шартты түрде, мынадай жүйеде белгілеуге болады: өмір шындығы↔автор↔әдеби шығарма↔қабылдаушы.

Қабылдаушының сипатына қарай көрсетілген кезеңдердің мазмұны түрлі деңгейде ашылады. Қабылдаушы қарапайым оқушы болуы мүмкін, әдебиеттанушы болуы мүмкін, әдебиетші болуы мүмкін, аударматанушы болуы мүмкін, аудармашы болуы мүмкін... Әдеби шығарманы қабылдау, эстетикалық қабылдау үдерісінде әдеби шығарма, әдеби шығарма авторының әлемі, әдеби шығармаға негіз болған өмір шындығы тұтас қамтылады.

Әдеби шығарманы қабылдаудың негізі түйсіну мен түсінуде, басқаша айтқанда, жылы жүрекпен сезініп, нұрлы ақылмен білуде. Түйсіну, әдеби шығарманы түсіну – күрделі шығармашылық

үдеріс. Әдеби шығарма неғұрлым келісті, кемел, мінсіз болған сайын оның мазмұны, мағынасы мен мәні соғұрлым терең болады. Оның түбіне терең бойлау оңай емес. Әркім өз бойына шақтап қана бойлайды. Әркім өзінше түсінеді. Бірақ әдеби шығарманы, ондағы өмір шындығын, әдеби шығарма авторының сырын Абайша түсіну жүрегі мен ақылы бардың бәрінің қолынан келмейді. Біреулер әдеби шығарманы қате түсініп, қате түсіндіреді. Мұндай қателік әдеби шығарманың мазмұны мен пішінін ғана емес, автордың шығармашылық даралығын, машығы мен мәнерін де бұзуға әкеліп соғады.

Көркем әдебиет туындысын қабылдау, Абай секілді қабылдау – шығармашылық тұлғаның шығармашылық ойлауының тереңінде жүзеге асатын, байқауға, бақылауға болмайтын, барысы мен ағысын қабылдаушының өзі де сипаттап бере алмайтын эстетикалық үдеріс.

Көркем әдебиет туындыларын эстетикалық қабылдау, поэтикалық түсіну қабылдаушының білімі мен білігіне, ақыл-ой деңгейіне, мәдени және эстетикалық таным-тәжірибе байлығына, талант табиғатына тәуелді. Сондықтан көркем әдебиет туындыларын түсінудің қиын қырларын оны қабылдаушылардың айрықша бір тобының шығармашылық еңбегі негізінде пайымдау дұрыс болады. Көркем әдебиет аудармашылары – көркем әдебиет туындыларын қабылдаушылардың осындай айрықша тобы.

Абайдың А.С. Пушкин шығармаларын қабылдауы шығармашылық ойлаудың шырқау биігінде жүзеге асқан. Оның басты сипаттары Абайдың А.С. Пушкин, М.Ю. Лермонтов шығармаларын қазақ тіліне аударудағы классикалық үлгілері, әсіресе, «Евгений Онегиндегі» Татьянаның хаттары, И.В. Гетенің «Жолаушының түнгі әні» және тағы басқа аударма шығармалары арқылы белгілі болды. Әдеби шығарманы қабылдаудың теңдесі жоқ озық үлгісі деп Абайдың осы аударма туындыларын айтса болады: ақынның өз шығармалары секілді айналасы жұп-жұмыр, тегіс келіп, ой мен сезімді қатар баурайды, тыныштық рахатына бөлейді. Мазмұнда не пішінде бұл қалай дерлік бір де бір артық ия кем түсіп жатқан ештеңе табылмайды. Ойдың байлығы, сезімнің

шынайылығы, сөздің суреттілігі, көңілдің балбыраған күйі – бәрі де келісті. «Wanderer's Nachtlied» – «Ночная песнь странника» – «Қараңғы түнде тау қалғып» жүйесінде үш түрлі халықтың үш түрлі дәуірде жасаған үш ұлы ақыны бірін бірі қапысыз түсінеді, бірінен бірі асып түсетін ақындық үлгі көрсетеді. Гете – Лермонтов – Абай арасындағы мұндай үндестіктің сыртқы сәні мен ішкі нәрі жайында біраз пікірлер айтылды. Солардың ішінде Т. Өлімқұловтың [1], Г. Бельгердің [2], Т. Шапайдың [3] талдаулары ғылыми мәнімен де, эмоциялық байлығымен де, эстетикалық әрімен де дара һәм сара. Бұл – әдеби шығарманы қабылдаудың айрықша үлгісі.

Ал енді Абайдың шығармаларының орыс тіліндегі аудармалары хақында бұлай айтуға болмайды: сөз де, ой да қарапайым, тіпті көп тұстарда қарабайыр; сөз бен ойдың суреттілігі, мазмұн мен пішіннің келісімі түпнұсқадағы деңгейінен әлдеқайда төмен. А.С. Пушкиннің қазақ тіліне Абай аударған шығармаларының эстетикалық әсерімен салыстырғанда, Абай шығармаларының орыс тіліндегі аудармаларының эстетикалық әсері әлсіз, әлжуаз. Эстетикалық талғамы А.С. Пушкиннің, М.Ю. Лермонтовтың мінсіз ақындығы негізінде қалыптасқан оқырманның Абайдың аудармаларын да сол талғаммен таразылайтынында сөз болмаса керек. Осындай жағдайда орыс тілді оқырманның Абайдың орыс тіліне аударылған шығармаларын қабылдауға эстетикалық сұранысын ояту мен қалыптастырудың маңызы зор. Бұл орайда ойдағыдай табысқа жете алмай келе жатқанымыз айтпасак та түсінікті. Қазіргі заманда Абайды қазақ, орыс, сондай-ақ бұларға қоса ағылшын (немесе басқа шет тілдері) тілдерінде бірдей оқып, түсіне білетін оқырмандар тобы қалыптасты. Олар Абайды асыл нұсқада да, осы тілдерде де салыстырып оқи алады. Абай шығармаларының түпнұсқасы мен аудармаларының оқырмандарға әсері дегенде, тек бір тілді оқырмандардың ғана емес, көптілді оқырмандардың да эстетикалық қабылдау ерекшеліктерін ескеруге тура келеді. Ал Абай шығармаларының қазақ оқырмандарына әсері мен Абай шығармаларының орыс тіліндегі аудармасының орыс тілді және екі тілге бірдей жетік оқырмандарына әсерін

салыстырғанда, орыс тіліндегі аударма оқырмандарының Абай туралы түсінігі түпнұсқа оқырмандарының ұғымындағы Абайдың шаңына ілесе алмайды десек, артық емес. Абайдың үш тілге бірдей оқырмандарының түсіну, пайымдау деңгейі негізінде түйінделетін ойлар да акын шығармалары аудармаларының деңгейін жоғары белгілей алмайды. Абайдың сөзі – бүгінде қазақ халқы түгел таңырқаған сөз. Абайдың орыс немесе басқа тілге аударылған сөзі орыс немесе басқа тілді оқырманды дәл осылай таңырқата алғандай жетістікке қалай жетуге болады?

Абай – қазақтың бас ақыны. Оның шығармаларында қазақ халқының тұрмыс-тіршілігі, салт-санасы, дүниетанымы, ойлау ерекшелігі, күйіну және сүйіну сипаты, сөйлеу мәдениеті мейлінше терең көрініс тапқан. Сондықтан Абайды орыс тіліне аударамын деген жанның орыс ақыны немесе орыс тілді акын ғана болуы жеткіліксіз. Ол алдымен Абай деңгейіндегі акын болуы шарт.

Арғын, Найман жиылса,
Таңырқаған сөзіме.
Қайран сөзім қор болды
Тобықтының езіне...[4, 63] –

деген жолдарда ой да анық, сөз де сара. Шумақ – ақынның өзі мен тыңдаушысының арақатынасы туралы. Ақынның сөзін тыңдаушылар – ақынның шығармасын қабылдаушылардың белгілі бір мекендік және мезгілдік кеңістіктегі тобы (типі). Ол топтағылардың бір бөлігінің қабылдауы өнімді, нәтижелі. Екінші бөлігінің қабылдауы туралы мұны айтуға болмайды. Қабылдаушыларының екі түрлі екенін ақынның өзі нақты бейнелейді. Бөтен не бұрма сөз кездеспейді. Бунақтың, тармақтың, жалпы шумақтың деңгейінде екіұшты, астарлы, қосымша немесе қосалқы мағына жоқ. Соған қарамастан, осы төрт тармақтың мазмұны мен мағынасын анық түсіну, соған сәйкес лайықты аудару аудармашыға оңайға түспеген:

Арғын, Найман всегда внимает мне,
Для них всегда я – всадник на коне.

А тобыктынцы, старая родня,
Смеются надо мною в стороне...[5, 59].

Аудармашы – М. Дудин. Белгілі ақын. Аудармаға келетін болсақ, аудармашы Абай өлеңінің төрт жолының бірінің де мағынасын дұрыс түсінбеген. Түпнұсқаның әр тармағы жеті буынды, іштей екі бунақтан тұрады. Аудармада бұл өлшемдер сақталмаған. Буын сандары көбейтілген. Соған орай әр тармақ-тағы сөздердің тобы да, түпнұсқамен салыстырғанда, артып, өсіп кеткен. Артық сөзге, артық ойға орын берілген. Жолма-жол кері аударғанда, бұдан мынадай шумақ шығады:

Аргын, Найман әрқашан мені тыңдайды,
Олар үшін әрқашан мен – атты кісімін.
Ал тобықтылар, ескі туысқандарым,
Мені сыртымнан күлкі етеді.

Абайдың бүгінгі дүйім қазақ таңырқап оқып, тамашалап тыңдайтын сөзінің орыс тіліне аударылғандағы мазмұны мен мағынасы осылай болып шыққан. Мұнда да едәуір мәліметтер бар. Оқырман аударманың осы мазмұнынан да ақынның өз жайы мен ел жайы туралы біршама хабар алады. Алайда бұдан ақын өлеңіндегі поэтикалық мазмұнды, поэтикалық құндылықты табу қиын. «Әрқашан тыңдау» («всегда внимает мне») мен «таңырқаған сөзіме» арасында жер мен көктей айырмашылық бар. «Әрқашан мен – атты кісімін» («всегда я – всадник на коне») секілді бөтен сөздердің тұтас бір тармағын аудармашы өз жанынан қосқан. Аударманың кейінгі екі тармағында түпнұсқадағы кейінгі екі тармақтың мазмұны да, мағынасы да өрескел бұрмаланған. Егер де аудармашының мұндай еркіндігі Абай шығармасының мазмұнын, ақынның айтып отырған ойын бұрмаламай, толық жеткізген жағдайда, тіпті түр мен түсте, ырғақ пен ұйқаста кемістік, кемшілік болған күннің өзінде, оған ықылас қойып қарауға болар еді. Өкінішке қарай, аудармада ақын өлеңінің осы төрт жолындағы қарапайым мазмұнның өзі ашылмай қалған. Асыл нұсқаны түсінудегі үстірттік немесе қателік аудармашының еңбегінде орны толмайтын олқылықтың орын алуына әкеліп соққан.

Абайдың ақындық даналығы, алдымен, оның шығармасының мағынасының түпсіз тереңдігінде, идеялық құндылығы мен өмір құбылыстарын тану мен бағалаудағы кемелдігінде. Ақынның философиялық ойларына тірек болған ұғымдар жүйесінің мазмұны мен мәнінің кемелдігі мен тереңдігінде кінәрат жоқ. Оларды даралап, әрқайсысын жеке, жүйеден тыс алып қарауға болмайды. Өйткені автордың философиялық ойларының негізін түзетін тірек ұғымдар бір-бірімен тығыз байланысты, бір шығармада түйінделген тұжырымнан келесі шығарманың мағыналық болмысына жалғасады. Ақынды танудың кілті осы ұғымдар жүйесінің мазмұны мен мәнін дұрыс түсініп, дұрыс пайымдауда. Олай болса, Абайды аударғанда, лингвистикалық әдістеме өлшемдерінің талаптарын орындау жеткіліксіз, турасын айтқанда, Абай шығармаларын сөзбе-сөз, жолма-жол аударуға жол жоқ деп білуіміз керек. Бұл жерде түпнұсқа туындының тақырыбы мен идеясының тұтастығына айрықша назар аударуға тура келеді. Аудармашының сөз бен сөйлемді емес, Абай шығармаларында көрініс тапқан тақырып пен идеядағы, мән мен мағынадағы осындай құндылықтарды аударуы шарт. Мән мен мағынадағы осы түпсіз тереңдікті түр мен түстегі керемет келісіммен еркін өріп шығарған аудармашыны қанша ардақтасақ та болар еді. Алайда аудармашының жоғарыдағыдай еркіндігінен мұндай ықыласқа лайықты дерлік қасиет табу қиын. Сондықтан аудармашының мұнысы шығармашылық еркіндік емес, еркінсу болып шыққан. Өмірде еркінсудің түрлері әрқандай: біреу еркеліктен еркінсиді; біреу еріккеннен еркінсиді; біреу желіккеннен еркінсиді... Өнерде де еркінсу нышандары болады. Ал аударма өнерінде шығармашылық еркіндікке орын болғанмен, еркінсуге жол жоқ. Көретұғын көз болса, бұл секілді еркінсуден туған бұрмалаулардың, Абайдың өзі айтқандай, «бірі құрау, бірі жамау» екенін көрмеу мүмкін емес. Мұндай нәтижелерге, негізінде, аудармашының түпнұсқа тілін білмеуі, автордың ойын дұрыс түсінбеуі, ақынның өзі суреттеп отырған өмір құбылыстарына берген бағасын лайықты пайымдай алмауы себепкер болады.

Тілге тиек болып отырған шумақтың кейінгі екі жолын Г. Бельгер жолма-жол былай аударады:

Для ничтожных тобыктинцев
Напрасной тратой они стали [6, 89].

Алғашқы тармақтың мағынасы екіұшты: тұтас тобықтыны түкке тұрғысыз еткендей. Абай ондай ой айтпайды. Ақын тұтас тобықтыны ез санамайды, тұтас тобықты туралы емес, «тобықтының езіне» ғана қатысты сөйлейді. «Тобықтының езі» мен «тобықты» екі түрлі құбылыстар қатарына жатады. Олардың бір-біріне қатысы жалқының жалпыға, бөлшектің бүтінге қатысымен пара-пар. Абай бүтіннің бөлшегі туралы айтса, Г. Бельгер бөлшек туралы емес, бүтіннің өзі туралы пікір ұсынады. Бұлардың орнын алмастыру бөлшектің мазмұнын бүтінге көшіруге, ал бүтіннің пішінін бөлшекке көшіруге алып келеді. Бөлшектің орнына бүтінді қолдану осындай нәтижеге жеткізеді.

Өлсем, орным қара жер, сыз болмай ма?
Өткір тіл бір ұялпақ қыз болмай ма? [4, 178] –

деген жолдарда ақынның дәстүрлі дүниетанымының маңызды, концептуалды қыры көрініс тапқан. Автор ойын қалың жұртқа ұғымды, түсінікті баяндайды. Ал оның концептуалды тереңдігі оқырманның түсіну, пайымдау және бағалау қабілетінің өрісіне қарай анықталмақ. Бірінші тармақта бейнелі айтылған, қолдан ажарланған нәрсе жоқ. Болмыстағы құбылыстар еш боямасыз, әсірелеусіз сипатталған. Екінші жолда сөзбен салынған сурет, образ бар. Бірақ ол да өмірдің өзіндегідей шынайы. Ақын қазақ тілінің ұлттық дара ерекшеліктерінен туындайтын көркемдік кестенің әсем әшекейінсіз-ақ кемел ой, келісті сурет жасайды. Ю.Нейман осы жолдарды былай аударған:

Когда умру, не стану ль я землей?
Язык мой дерзкий – девушкой немой? [5, 180].

Бірінші тармақ мазмұн-мағына жағынан түпнұсқаға біршама жақын келетін сияқты. Оның үстіне өлген адамның тәні қара жерден орын табады да, ақырында топыраққа айналып, жер болады. Дәстүрлі дүниетанымда осындай ақиқат жарығы

бар. Осы тұрғыдан келгенде, аудармашының «өлген кезімде мен жер болмаймын ба?» деуі бастапқы шындықтың өзі болмаса да, онымен ұштасып жатыр. Алайда ақын поэтикалық ойын өліммен түймейді. Өлеңнің бастапқы төрт тармағының әрбірінде өмір мен өлім сипаттары шендестіріліп, әрқайсысының өзіндік ерекшеліктері дараланады. Соған орай Абай өлеңінің бастапқы төрт тармағын түгел немесе осы бір тармағын қазақ оқырмандарының түпнұсқадан оқып, қабылдауы ерекше сыр сазымен әрленеді. Ойын сұраулы сазбен жеткізе отырып, ақын өзіне белгілі, анық та айқын шындықты тура, тіке айтудан тартынғандай күйін сездіреді. Енді сол оқырман мына аударманы оқығанда, одан әлгіндей сыр сазының алыс сарынын да таба алмайтыны анық. Екінші жағынан, ақын орнының қара жер, сыз болуының уақытын көрсетіп отырған жоқ, шартын көрсетіп отыр («өлсем»). Мұнда терең мән бар. Өлеңнің мәні мен мағынасы, автордың ақындық тұрғысы үшін тармақты түзген тірек сөздердің мәні мен мағыналық байланыстарындағы келісім мен жарасымды қамтамасыз етуде шарттылық реңктің атқаратын қызметі зор. Аудармада адам орнының қара жер, сыз болуының шарты ашылмай қалады да, уақыты көрсетіледі («когда умру»). Осы тармақты орыс тіліне аударудың басқа, бұдан гөрі орыс әдеби тілінің бай мүмкіншіліктерін еркін пайдалану нәтижесі дерлік келісті үлгісін жасауға да болар еді. Ондай үлгі өрнектерін М. Дудиннің аудармасынан да, Е. Курдаковтың аудармасынан да кездестіру қиын. Ю. Кузнецовтың талабы да талайсыз болып шыққан. М. Дудин «Өткір тіл бір ұялшақ қыз болмай ма» жолын «И мой язык насмешкой злой» [6, 311] түрінде аударады. Әрине, М. Дудиннің «ызалы күлкісі» («насмешкой злой») Абайдың «бір ұялшақ қызының» табанына төсеге татымайды. Қазақ аудармашылары да бұлардан алыстап кете алмайды. Ю. Кузнецов бұл тармақты мүлде тұқыртып аударады:

Когда я умру, то с землей смешается прах [7, 148].

Тармақ құрылымы, жүйесі жағынан орыс тілінің жалпы заңдылықтарының талаптарына жауап береді деп айту қиын.

Тармақта көрініс тапқан екі ой себеп-салдарлық қатынаста байланысып тұрғанға ұқсайды. Шындығында олай емес. Әсіресе екінші ойды бастап тұрған «онда» («то») есімдігі орнын таппай тұрғаны көзге ұрады. Дегенмен түпнұсқаның мазмұны алдыңғы аудармалар деңгейінде ашылмады деу орынсыз. Оның үстіне өлеңнің ағылшын тіліне аударылуында Ю. Кузнецовтың осы аудармасы негізге алынған. Өлеңнің бірінші жолы онда мына үлгіде аударылған:

When I die, will not the damp earth become my resting place? [7, 262].

Түпнұсқадағы сұраулы мағына Ю. Кузнецовтың аудармасында жойылып кететін болса, ағылшын тіліндегі аудармада қайтадан орнына келеді. Енді осы жолды орыс тіліне сөзбе-сөз кері аударғанда, мынадай болады (сөзбе-сөз кері аударғандар А. Түсіпова мен М. Қожақанова):

Когда я умру, не сырая ли земля покроет мой прах?

Француз тіліндегі аудармасында (аударушы К. Висанти) бұл жолдың сұраулы сазы түсіп қалады:

Mort, la terre humide et lourde me couvrira [8, 167].

Тармақты сөзбе-сөз кері аударғанда, мынадай мағына туады (сөзбе-сөз кері аударған Ш. Мақатаева):

Смерть, земля сырая и тяжелая меня покроет.

Кері аударма сипатына қарағанда, тармақтың орыс және француз тілдеріндегі аудармасынан ағылшын тіліндегі аудармасы түпнұсқаға әлдеқайда жақын. Аудармашы Ричард Маккейн Абайдың ақындық дүниетанымын лайықты деңгейде тани алған. Бұған, әрине, Абай шығармаларын ағылшын тіліне аудару ісінің бастаушысы һәм қолдаушысы болып жүрген Роллан Сейсенбаевтың және оның шығармашылық айналасының сіңірген еңбегі үлкен деп білуіміз керек.

Ю. Нейман екінші тармаққа келгенде, бірінші тармақты аударғанда жеткен деңгейінен төмен түседі. Түпнұсқадағы «өткір тіл», «бір ұялшақ қыз» секілді тірек ұғымдардың жолы да, жөні де ерекше. Қатар тұрған екі ұғымның да маңызы жоғары. Көрініс тапқан жағдай аясында екеуі де табиғи әдемі қасиетімен айшықталады. Өткір тілдің бір ұялшақ қыз болуының өзінде бөлуге, жаруға келмейтін құнды поэтикалық тұтастық бар. Ал түпнұсқадағы «ұялшақ қыздың» аудармада «мылқау қыз» болып шығуы ақынның эстетикалық көзқарасына тән жарықты – көлеңкеге, күнді түнге айналдырғандай әсер қалдырады. Егер «мылқау қыз» поэтикалық әрі мен эстетикалық нәрі жағынан «бір ұялшақ қыздан» жақсы, әдемі, әсем болса, ақын асыл ойын жеткізу үшін соның өзін-ақ пайдаланған болар еді. Ақын «бір ұялшақ қызды» сөз танымағандықтың тандап отырған жоқ. Әр өлеңін іші алтын, сырты күміс сөз жақсысынан өрген, өмір құбылыстарын шығармашылық пайымдау мен жинақтауда ақындық кемелдіктің классикалық үлгісін қалыптастырған ақын бұл жерде де көркемдік шеберліктің шырайын ашатын үздік таңдау жасаған. Ақынға біткен «өткір тілдің» күндердің күнінде «бір ұялшақ қыз болуында» оқырман үшін алды үміт, арты өкінішті, өткінші өмірде «жүрекке жылы тиетін», жанды жұбататын, көңілге басу айтатын көп қатпарлы эмоциялық мазмұн бар. Жалпы, «ұялшақ қыз» сөзінің Абай заманында жалпыға түсінікті әдемі ұғымы болған. Сондықтан да ақын үшін мынадай жағдайда тандап тапқан сөзінің «тілге жеңіл», «жүрекке жылы», эмоциялық мазмұнының таза, әдемі болуы аса маңызды. Аударма ақын ұстанымына тән мұндай талаптар үдесінен шыға алмаған.

«Әуелде бір суық мұз – ақыл зерек» өлеңінде Абайдың ақындық дүниетанымының басты құрамдас бірліктері ұғым деңгейінде сараланған, олардың өзара қатынасы, тұтастық сипаты көрініс тапқан. Өлеңнің идеясы осы ұғымдар жүйесі арқылы ашылады. Сондықтан өлеңді тануда, талдау мен бағалауда ондағы ұғымдардың әрқайсысының мәні мен мәнісін, мазмұны мен мағынасын дәл түсініп, тура ұғудың маңызы үлкен. Екіншіден, осы ұғымдардың өзара бір-бірімен байланыстарын, сабақтастығын,

тұтастығын тануда да мәніс бар. Өлеңнің бірінші жолы ақылдың сипаты туралы.

Әуелде бір суық мұз – ақыл зерек [4, 128], –

дегенде, ақынның ойы да, сөзі де нақты. Артық сөз, көмескі немесе жасырын ой жоқ. Ақылдың сипаты да айқын: зерек ақыл. Сонымен бірге «суық мұз» түріндегі метафоралық образ арқылы ақылдың әуелден суық болмысының жайы айтылады. Ақылға қатысты бар сипаттама – осы. Тармақтағы өзекті ойды білдіретін тірек сөздердің қатары мынадай болып шығады: ақыл; зерек; суық мұз. Кейінгі екі ұғым ақылдың айрықша қасиеттерін білдіреді. Бұл қатарды анықтау, оны түзген сөздердің мағынасы мен мәнін, арақатынасын пайымдау және сақтау аудармашы үшін ауадай қажет. Олай болмаған жағдайда, түпнұсқаның мағынасы бұзылады, ақынның айтып отырған ойының мәні жойылады. Аудармашы, ақын Е. Курдаковтың аударуында бұл тармақ мына үлгіде берілген:

Холодный ум – нерастопимый лед [5, 65].

Тармақ жолма-жол, сөзбе-сөз аударылған. Кері аудару арқылы түпнұсқадағы тірек сөздерді, ол сөздер білдіретін ұғымдарды іздер болсақ, мыналар табылады: ақыл; суық; ерімес мұз. Түпнұсқадағы тірек сөздердің қатары, жөні бұзылған. Соған байланысты ақын өлеңіндегі маңызды ұғымдар тұтастығы жойылған. Ақылдың айрықша сипатын білдіретін «зерек» («ақыл зерек») ұғымы ғайып болып, оның орнын «суық» ұғымы басқан. Сөйтіп, аудармада ақылдың айрықша белгісін білдіретін екі ұғымның бірі («зерек») жойылады да, екіншісі («суық») екі рет қайталанатын: бірінде эпитет түрінде («холодный»), екінші жолы метафоралық тәсіл арқылы («нерастопимый лед»). Ал енді аудармашының осы тармағын қазақ тіліне кері аударсақ, мынадай болады:

Суық ақыл – ерімес мұз.

Орыс оқырмандарына жететін мағына осы. Сонда Абай айтып отырған ақыл туралы оқырман ойында мынадай түсінік тууы негізді: ерімес мұздай болып қатқан суық ақыл. Абайды қазақ тілінде оқып, түсінетіндер үшін аудармада орны толмай тұрған ойдың да, қиюы қашқан құрылымдық жүйенің де жөнсіздігі көзге ұрып тұрады. А.Штейнбергтің аудармасында бұл тармақ басқа үлгіде беріледі:

Острый разум чист, словно пласт ледяной [9, 76].

А. Штейнбергтің аудармасында да түпнұсқаның негізгі мәні мен мазмұны ойдағыдай деңгейде ашылмаған. Аудармашының зерек ақылды «мұз қатпары секілді таза» (немесе «мұздай таза») деуі ақынның ойын анық, тура жеткізе алмаған. Ақылдың айрықша белгілері қатарында «таза» («чист») ұғымын Абай қолданбаған. Е. Курдаков Абай сипаттап отырған ақылдың «зеректігін» алып тастап, оның орнына «суықтығын» екінші рет қайталаса, А.Штейнберг ақылдың «суықтығын» көзден тыс қалдырып, «тазалығы» туралы сипатты жанынан қосады. Ақылға қатысты «суық» сөзі көркемдік бейнелеу құралы қызметін ғана атқармайды. Ақын танымында бұл сөздің «терең философиялық-гуманистік астары бар» [10, 249-250]. Ақын ойының мұндай астарын алып тастау – аудармашының білместігінің белгісі. Соның салдарынан аудармашылар түпнұсқаның мағыналық, мазмұндық өзегін түзген ұғымдардың жөні мен жүйесін, мәнін ойсыратып бұзуға дейін барады. Егер де аудармашылардың ойдан қосулары мен қысқартулары, өзгертулері түпнұсқа тілі мен аударма тілінің ұлттық ерекшеліктерімен, көркемдік заңдылықтарымен, аударма қағидаларымен сабақтасып жатса, онда оларды талдау мен саралау ғылыми маңызды қорытындыларға негіз болар еді. Ал мынадай тәжірибені аудармашының стратегиялық тұрғысынан туған сындарлы шығармашылық шешімінің нәтижесі деуге болмайды.

Өлеңнің бірінші тармағы ақыл жайында болғанда, екінші тармағы жүректің қызметі туралы:

Жылытқан тұла бойды ыстық жүрек [4, 128].

Екінші тармақтағы жүрек хақындағы ойлар бірінші тармақта сипатталған ақылға ешқандай қатыссыз. Екі тармақтағы екі түрлі ұғым жайындағы ойлар өзара тең дәрежеде, салаласа байланысқан, олардың арасында бірінің басыңқы, екіншісінің бағыныңқы қалпын білдіретін мағыналық қатынас жоқ. Ақын өлеңінің екі тармағының осы мағыналық және құрылымдық дербестігі аудармада сақталмайды:

Его лишь сердце страстное проймет (Е.Курдаков) [5, 65].

В непослушливом сердце – кипучий зной (А.Штейнберг) [9, 76].

Түпнұсқада кісінің тұла бойын ыстық жүректің жылытатыны, жүректің қызметі кісінің тұла бойын жылыту екендігі туралы ой ұсынылған. Тармақтың мағыналық негізін түзетін тірек сөздер қатары мынадай: жүрек; тұла бойды; жылытқан. Бұл қатардың мазмұны анық, қызметі айқын. Дараланған осы ұғымдардың түпнұсқадағы және аудармадағы мағыналарын салыстырып саралаған жағдайда, ақын ұсынып отырған қордалы ойдың аудармашыларға да, аудармаға да жетпегені белгілі болады. Аудармада (Е. Курдаков) жүрек «тұла бойды» жылытпайды, жүрек «ерімес мұз – суық ақылды» жылытады. Сөйтіп, өлеңнің екі жолының түпнұсқадағы салаласа байланысқан дербестігі жойылады, соған орай екі тармақтағы өз алдына дербес және толық тұрған екі ой бірдей бұзылады. А.Штейнбергте жүректің қызметі («тұла бойды жылытқан») мүлде көрсетілмейді, Абай «ыстық жүрек» туралы айтса, аудармашы «жүгенсіз» («непослушливом») жүректегі «қайнаған аптап» («кипучий зной») туралы айтады. Абайдың ақындық дүниетанымында әр ұғымның өз орны бар. Оларды өзгерту, бірінің мәнін екіншісіне беру ақынның философиялық көзқарасын ғана емес, ақындық дүниетанымы мен шығармашылық ұстанымын да бұрмалауға әкеліп соғады.

Абайдың ақындық дүниетанымында ақыл да, жүрек те кісі бойындағы тең дәрежелі, бір-біріне тәуелсіз, дербес қызметі бар қуат көздері. «Рақымдылық, мейірбандылық уа әрбір түрлі

адам баласын өз бауырым деп, өзіне ойлағандай ойды оларға да болса игі еді демек, бұлар – жүрек ісі, асықтық та жүрек ісі» [12, 148], – дейді Абай. Ақын «ыстықжүрек» ұғымын осы тұрғыдан ұсынады. Жүректің ыстықтығы – ондағы рақымдылықтан, мейірбандылықтан, асықтықтан. Бұлар жоқ жерде жүректе ыстық болмақшы емес. Абайдың философиялық көзқарасының өзегін өретін пікірлер мен тұжырымдар жүйесінде ақыл мен жүрек хақындағы ойлардың орны бөлек. Оларды басқаша, бұрып, бұрмалап түсіндіру ақынның ойлау жүйесіне, танымына, көзқарасына, даналық тұлғасына көлеңке түсірумен пара-пар болмақ. Өлеңнің келесі екі тармағының аудармасында осындай олқылықтар бар:

Но только терпеливой воли власть
Соединить и ум, и сердца страсть [5, 65].

Мұның түпнұсқадағы қалпы мынадай:

Тоқтаулылық, талапты шыдамдылық,
Бұл қайраттан пығады, білсең керек [4, 128].

Ақын ойының тірегі – қайрат. «Қайрат» сөзінің денотативтік мәні түсінікті. Оған тән сигнификативтік мән қатарында тоқтаулылық пен талапты шыдамдылық туралы мәлімет ұсынылады. Онда прагматикалық мәніс те бар. «Қайрат» сөзінің мазмұны осылай анықталады. Берілген екі жолда көрініс тапқан ұғымдарды мына тірек сөздер білдіреді: қайрат; тоқтаулылық; шыдамдылық. Соңғы екеуі алғашқы ұғымның қасиеттерін білдіреді. Ақын ойының маңызы осында. Аудармада қайрат туралы ойдың маңызы бұзылған, түпнұсқа мен аударма арасынан прагматикалық, денотативтік, сигнификативтік, синтаксистік сәйкестік іздеп табу қиын. Оның үстіне аудармашы ақыл мен жүректі де осы жерге алып келіп, асыл нұсқаның мағыналық және құрылымдық тұтастығын тас-талқан қылады. Абай өлеңінің алдыңғы шумағында ақыл, жүрек, қайраттың әрқайсысы дербес сипатталады, келесі шумағының бастапқы тармағында осы үш құбылыс

(ақыл, қайрат, жүрек) қатар аталып, осы үш қасиеттің тұтастығы, бірлігі негізінде толық адам туралы пікір түйінделеді. Бұл пікір ақынның басқа өлеңдері мен қара сөздерінде дамытылып, толық адам туралы концепцияға ұласады. Сондықтан ақынның ақыл, жүрек, қайрат және толық адам туралы ойлары мен ұғымдары түпнұсқаның өзекті, біртұтас мағыналық және құрылымдық жүйесінің басты бірліктері қатарына жатады. Олардың өзара байланысын, тұтастығын аудармашының жете тани алмауы, түсінбеуі ақынның толық адам туралы концепциясының аудармада бұрмалануына, басты мәнін жоғалтуына әкеліп соққан.

«Әсемпаз болма әр неге» өлеңі адамның ақын ұғымындағы қадірлі, қасиетті сипаттарын баян етеді [11, 161]. Онда қайрат пен ақыл, олардың сипаттары анық айтылып, жүректің өзі аталмай, сипаттары ғана көрсетіледі:

Қайрат пен ақыл жол табар,
Қашқанға да, қуғанға.
Әділет, шапқат кімде бар,
Сол жарасар туғанға.
Бастапқы екеу соңғысыз,
Біте қалса қазаққа,
Алдың жалын, артың мұз,
Барар едің қай жаққа? [4, 205].

Қайрат пен ақылдың аты да, заты да нақты, анық сипатталған. Қашқанға да, қуғанға да жол табатын қасиет осы екеуіне тән. Ақын «қашқан» мен «қуған» туралы жалқы ұғымға жалпының мазмұнын ұялатады. Абайдың тұрғысында «қашқан» мен «қуған» заманның ағымындағы, қоғамның болмысындағы барша қозғалыстардың түп негізінің табиғатын танытатын ұғымдар деңгейінде қызмет атқарады. Бұл жерде шектес құбылыстардың бірінің сипаттарын екіншісіне ауыстыру секілді көркемдік тәсіл қызметі де қылаң береді. Көшпенді тіршілік жағдайында аңшылық пен мал шаруашылығы шегіндегі бірден-бір басты қозғалыс «қашу» мен «қуу» арқылы көрініс табады. Ал бұл екеуі – тұз тағыларының жан сақтауының, тіршілік етуінің алғышарты, амалы мен құралы қызметін атқарады. Жалпы тұз тағылары

тіршілігінің қалпына тән басты заңдылықты осы екі сөздің төркіні беретін түсінікпен түйіндеуге болады: қашқанда құтылу; қуғанда жету. Бұлай болмайынша жан сақтау, тіршілік ету мүмкін емес. Түз тағыларының тіршілігіне тән осы заңдылықты ақын өз заманының қоғамынан да көргендей болады. Осылайша «қуған» мен «қашқан» Абай заманының басты заңдылықтарының сипатын білдіретін жалпы ұғымдармен ұштасады. Қайрат пен ақыл осы тұрпатты заманның қай сынынан да жол таппақ. Қайрат пен ақылдың адам өміріндегі маңызы осындай. Қайрат пен ақылдың адам өміріндегі, қоғам тіршілігіндегі маңызын даралап көрсете отырып, ақын бұл екеуінің қызметіне мән беретін басқа екі қасиеттің жарығын түсіреді: әділет, шапқат. Бұл екеуінсіз қашқан құтылмайды, қуған жетпейді. Бұл екеуінің шығатын жерін ақын ашып көрсетпесе де түсінікті: екеуі де жүректен шығады. Өлеңнің орыс тіліндегі аудармаларында ақын ойының мұндай оралымдары көмескі.

Ақынның «Жүрек – теңіз, қызықтың бәрі – асыл тас» өлеңінде ақыл мен жүректің сыпаттары басқа бір қырынан ашылады. Соның бір көрінісі екінші шумақтың әуелгі екі тармағында былай баяндалады:

Достық, қастық, бар қызық – жүрек ісі,
Ар, ұяттың бір ақыл – күзетшісі [4, 306].

Ақынның жүрек пен ақыл сыпаттары туралы ұғымдар жүйесін тереңірек білу үшін осы жолдарға назар аудару артық емес. Бірінші тармақтағы «достық», «қастық», «бар қызық» және екінші тармақтағы «ар», «ұят» – бәрі жүректің сыпаттарын білдіреді. Ар мен ұят жоқ жерде достық та, қызық та болмайды. Ар мен ұят адамды достыққа бастайды, қастыққа жібермейді. Қызықтың қызуына өлшем салатын да солар. Ақын жүректің осы екі аяулы сыпатына күзетші қояды. Ол күзетшінің аты – ақыл. «Ар, ұяттың күзетшісі ақыл» болғанда, «ақылдың сөзін ұғып аларлық жүректе жігер, қайрат, байлаулылық» [12, 149] болуы шарт. Ақын танымында осы ұғымдар мен түсініктердің қатары мен жүйесінің маңызы зор. Ю. Нейманның аударуында бұл қатар мен жүйе орыс тілінде мына түрде беріледі:

Дружить, кипеть – у сердца много дел!
А честь и совесть – разума удел [5, 67].

Ю. Нейманның аудармасының бірінші тармағының мағынасын кері аударып айтатын болсақ, «жүректің ісі көп: қайнайды, достасады» болып шығады. Осы жүректің ісінің көптігін білдіре ме? Жоқ, білдірмейді. Түпнұсқада жүректің ісінің көптігі туралы ой бар ма? Ондай ой жоқ. Сонда аудармашы нені аударған? Бұл сұраққа жауап іздеу оңай болғанмен, оған лайықты жауап табу қиын. Түпнұсқада акынның дүниетанымына тән ерекшеліктерді білдіретін ұғымдар мен түсініктердің қатары мен жүйесі аудармада бұзылған. Ақынның тілге жеңіл, жүрекке жылы тиетін, айналасы теп-тегіс жұмыр келген ойының ит тартқан терідей жұлым-жұлымы шыққан. М. Дудиннің аудармасы бұдан асып түседі [5, 68]. Онда Абай ойының сілемі де сақталмаған.

Ақынның «Жүректе қайрат болмаса» өлеңінің өзегіндегі түйінді ойдың желісі де ақыл мен қайраттың арақатынасына негізделеді. Өлеңнің бірінші шумағында бұл қатынастың мәнісі мына қалыпта ашылған:

Жүректе қайрат болмаса,
Ұйықтаған ойды кім түрпек?
Ақылға сәуле қонбаса,
Хайуанша жүріп күнелтпек [4, 154].

М. Дудин осы шумақты былай аударды:

Пока твой ум не подчинился воле,
Разбуженной божественным лучом,
Ты в жизни, не разгаданной дотолё,
Быть тварью неразумной обречен [5, 155].

М. Дудин өзі осылай деп жазса, оған мән бермеуге де болар еді. М. Дудин мұны жазған оның өзі емес, мұны жазған қазақтың Абайы екендігін, өзінің Абайды орыс тіліне аударғанын айтады. Шумақтың әр жолының мағынасы бар. Әр екі тармақ өзара шартты бағыныңқылы сабақтас құрмалас сөйлем үлгісінде байланысады. Әр екі тармақтың алғашқысының мазмұны арқылы

ашылған жағдай кейінгісінің мазмұны арқылы танылатын іс-қимылдың орындалу шарты қызметін атқарады. Шумақтың композициясы, поэтикалық құрылымы мінсіз өрілген. Мазмұн мен түрдің келісімі кемел. Аудармада ақын ойының мұндай мағыналық-құрылымдық жүйесі, кемел келісімі көрініс таппаған: түр қашқан, ой азған. Абай «жүректе қайрат болмаса» десе, аудармашы оның аудармасы ретінде «ақылың қайратыңа бағынбаса (бағынбайынша)» деген ойды ұсынады. Мұны Абай айтқан емес. Абайдың шығармашылық мұрасында мұндай ойдың елесі жоқ. Абайдың ақындық дүниетанымына, философиялық көзқарасына баққанда, ақылды қайратқа бағындыруға болмайды. Ақын дүниетанымында ақылды қайратқа бағындырудың зұлымдыққа алып келетіні туралы ұстаным барын М. Мырзахметов нақты талдаулар мен бағалаулар негізінде анық және жеткілікті түрде дәлелді айтады [10, 249]. Қайраттың «қаруы көп, күші мол», «пайдасы да мол, залалы да мол» [12, 153]. Ақылға келсек, оның қыры көп, жақсының да, жаманның да сүйенгені – сол. Сондықтан Абай ақыл мен қайратты бір-біріне билету туралы ойдан аулақ. Ақын ақыл, қайрат, жүрек үшеуінің басын қосып, билікті жүрекке беруді игілікті іс деп біледі [12, 153]. Осы ұстанымына орай Ақын «ақылға сәуле қонбаса» десе, аудармашы оның аудармасын «тәңірі сәулесімен оянған қайрат» демекші болады. Аудармашы «ақылды» «қайратпен» ауыстырады, ақылға қонуға тиіс сәулені қайратқа теліп шатасады. Нәтижесінде түпнұсқада көрініс тапқан ұғымдардың әрқайсысының жекелеген қырлары да, тұтас болмысы да бұрмаланады.

Абайдың ақындық дүниетанымы жүйесінде ақыл, қайрат, жүрек тән мүшелерін сыпаттамайды, адамның ішкі мәнінің қасиеттерін білдіреді. Тән – адам болмысының көзбен көріп, қолмен ұстауға болатын сыртқы қауашағы. Адамның ішкі мәнін көзбен көру, қолмен ұстау мүмкін емес. Оны арабша «нәфсі», парсыша «жан», «діл», «рух» деп те атайды. «Діл» сөзін қазақ тіліне тікелей аударғанда, «жүрек» ұғымы шығады. Ол Құран Кәрімнің аударылған мағынасы мен түсінігінде «орныққан нәпсі» (Х. Алтай) [89:27], «обретшая покой душа» (Э.Р. Кулиев)

[89:27], «покоившаяся душа» (Г.С. Саблуков) [89:27], «ничем не омраченная душа» (И.В. Порохова) [89:27], «душа успокоившаяся» (Абдель Салам аль-Манси, Сумайя Афифи) [89:27] ретінде аталса, философиялық еңбектерде «есті жан» делінеді. Адамның сыртқы болмысы мен ішкі мәні туралы арнайы әдебиеттерде осы аталған ұғымдар бір сөзбен беріліп, солардың бәрінің мәнісін қамтитын бір ұғым ұсынылады. Ол – жүрек. Ет-жүрек емес, жан-жүрек. Адамның адамшылық негізі, ақыл, қайрат, шапқат – бәрі соның иелігінде. Бәрінің падишасы – бір өзі. Алла тәбетті, құштарлықты (шапқат) ақылдан бұрын жаратқан. Сондықтан ол адам бойындағы ең бір жайлы орынға жайғасқан. Оның кейде ақылдың дегеніне көңгісі келмей, қасарысуы, наразылық туғызуы осы жаймен байланысты [13, 64]. Осы айтылғандардың бәрі Абайдың ақындық дүниестаныммен тікелей немесе жанама түрде байланысты. Олардың мәні мен мәнісін терең білу аударманың сапасын арттыруға бастайтыны даусыз.

Көркем аударманың теориясы мен тәжірибесінде түпнұсқаның белгілі бірліктерінің трансформациялануының жолдары, амалдары алуан түрлі. Қысқарту, өзгерту, алмастыру, толықтыру, ойдан қосу – аудармашының шығармашылық ізденістерінде бұлардың атқаратын қызметі айрықша маңызды. Сонымен қатар мына жайды ескеру керек: түпнұсқа жүйесіндегі бірліктердің бәрін бірдей қысқартып, өзгертіп, толықтырып, ойдан қосып аударуға болмайды. Әсіресе автордың өзі суреттеп отырған шындық құбылыстар туралы айтқан түйінді ойын, концептуалды тұжырымы мен бағасын білдіретін ұғымдарды саралауға, дарауға, нақтылауға, дамытуға, байытуға шек қойылмағанмен, оларды қысқартуға, өзгертуге, алмастыруға болмайды.

Әдеби шығарма негізіндегі ұғымдар мен түсініктерді түсінудің өз қиыншылықтары болады. Оның үстіне әр ұғым мен әр түсініктің көлемі мен мазмұнын әр адам өз деңгейіне сай өзінше пайымдайды. Оларды дұрыс түсініп, лайықты пайымдау кісінің қабілеті мен біліктілігіне байланысты. Ю. Найда адам баласы бойындағы мұндай қабілет пен біліктіліктің мынадай деңгейлерін

көрсетеді: а) өмірлік тәжірибесі мен сөз байлығы шектеулі жас балалардың деңгейі; ә) білімі таяз, шала сауатты адамдардың деңгейі; б) сауатты сөйлеп, дұрыс түсіне алатын білімі орта адамдардың деңгейі; в) өз мамандығы аясында білікті адамдардың деңгейі [14, 115]. Ю. Найда белгілі бір ұғымдар мен түсініктердің көлемі мен мазмұнын түсіну, қабылдаудағы адамдарға тән жалпы деңгейлер туралы айтып отыр. Әдеби шығарма негізіндегі ұғымдар мен түсініктердің көлемі мен мазмұнын пайымдаудың жөні бөлек. Бұл жерде жалпы қабілет емес, кәсіби шығармашылық қабілет деңгейі туралы ойлануға тура келеді. Әдеби шығарма аудармашысының түпнұсқа туындының негізіндегі ұғымдар мен түсініктерді қабылдауы мен түсінуінің, пайымдауының деңгейі шығармашылық табиғатымен дараланады. Жоғарыдағы аудармаларда ақыл, қайрат, жүрек туралы ұғымдар мен түсініктердің көлемі мен мазмұнын пайымдаудың деңгейі Ю. Найда ұсынған деңгейлердің үшіншісіне (б) жетеқабыл сыңайлы болып көрінеді.

Абай шығармаларындағы ақыл, қайрат, жүрек секілді өзара сабақтасқан, тұтасқан ойлар мен ұғымдарды аударғанда, олардың әрқайсысының мағынасы мен мазмұнының мәні мен көлемін, құрылым жүйесін, басқа ұғымдармен байланысын дәл анықтап алудың маңызы үлкен. Олардың арасына бөтен сөз немесе бөгде ой қосуға, бірінің қызметін екіншісіне телуге немесе олардың бірінің өңін өзгертуге ия бірін алып тастауға болмайды.

Абайдың өлеңдерін аудармашылар қандай жағдайда аударды – оны бүгінде анықтауға мүмкіндік жоқ. Біздіңше, аудармашылар Абайдың тілін де, ойын да, шығармашылық ұстанымын да түсінбеген, түсінуге мүмкіншіліктері болмаған. Шығарманың тақырыбы мен идеясын, мазмұны мен мағынасын, ақынның айтып отырған, айтпақшы болған ойларын жете зерделеп білмейінше, оны басқа тілге аударуға талаптану бекер тер төгумен бірдей. Бұл жерде аудармашыға қойылатын талаптардың ең бір төменгі, қарабайыр деңгейіне ғана сілтеме жасадық. Абайдың жоғарыда тілге тиек болған шығармаларын орыс тіліне аударған аудармашылар аударма жасар алдында қаншалықты дайындық жұмыстарын жүргізгенін аударма сапасына қарап анықтау қиын емес.

Абайдың көркемдік бейнелеу құралдарының жүйесіне тән ерекшеліктердің аудармада лайықты көрініс табуы аса күрделі мәселе екенінде дау жоқ. Бірақ бұл бағытта қол жеткен нәтижелердің түпнұсқаға сайма-сайлығы, оның деңгейі талабы мен талғамы бар оқырманды да, Абайды екі тілде бірдей оқып, түсінетін қарапайым оқырманды да сүйсінте алмайды, сүйіндірмейді. Ақынның «Күлембайға (Болыс болдым мінеки)» өлеңінің мазмұн жүйесін, образ табиғатын түсіну қиын емес. Болыстың бар ісі оқырманның көз алдында суретке, қимылға айналып, елестеп тұрып алады. Өлеңде көрініс тапқан шындық құбылыстарды көру, көзге елестету, түсіну осынша оңай болғанына карамастан, оны басқа тілге аудару мейлінше қиын. Оның басты себебі ақынның көркемдік бейнелеу құралдарының айрықша табиғатында. Өлеңдегі белгілі бір істің, қимылдың, оқиғаның орындалу амалын білдіретін мына сөздерге көңіл бөліп көрейік: а) шығындап, тығындап, мығымдап, шыбындап, қырындап, суылдап, жымындап; ә) лепілдеп, дікілдеп; дүпілдеп; өкімдеп; күпілдеп; б) далпылдап, жалпылдап, барқылдап, бартылдап, шаңқылдап, алқылдап, тарқылдап, қарқылдап, аңқылдап, жарқылдап, шартылдап, тарпылдап... Осылардың бәрінде дерлік еліктеуіш-бейнелеуіш сөздерден жасалған көркемдік бейнелеу құралдарының қызметі ерекше айшықты. Олардың осы қызметін басқа тілде өз деңгейінде түсінуге, сайма-сай баламаларын табуға бүгінге дейін ешбір аудармашының қабілеті жеткен емес. «Түйеде қом, атта жал, Қалмады елге тығындап» деген екі тармақ деңгейінде аяқталған ой қарапайым, тұрмыстық сипатта баяндалған. Соған карамастан оны дұрыс түсінудің де, басқа тілге аударудың да өз қиындығы бар. Түйені суреттен ғана көрген, оның қазақтың тұрмыс-тіршілігіндегі орнын білмейтін аудармашы түйенің өркеші мен қомы туралы түсініктен мүлдем мақұрым екендігіне таң қалуға болмайды. Аудармашының мұндай дәрменсіз халі оның аудармашылық қабілетінің төмендігінен тумады, түпнұсқа туындыда көрініс тапқан өмір құбылыстары туралы білімінің, түсінігінің жоқтығынан, бар болса, саяздығынан туады. Аудармашының біліміндегі, түсінігіндегі, түсінуіндегі бұл секілді

олқылықтардың орнын толтыру ізденісті, еңбекті, уақытты талап етеді. Мұндай талаптың үдесінен шығу аудармашы үшін оңай емес. Аудармашылар бұл қиындық алдында да дәрменсіз екендігін көрсетті. Қайбір жүректі деген аудармашылар «түйенің қомы» дегенді «түйенің өркеші» деп аударып, түйенің қомы мен өркеші арасында адасты. Ендігі тұста осы айтылған жайлардың шешімін іздегенде, Абайдың: «Адасқанның алды жөн, арты соқпақ», – деген даналық сөзі ойға оралады.

Абай келістірген «сырты күміс, іші алтын сөз жақсысын» тану, пайымдау, бағалау қолына қалам ұстаған әдебиеттанушылардың бәрінің қолынан келе бермейтіні түсінікті. Ал оны қайбір аудармашылардың тануы мен пайымдауының, байқауы мен бағалауының деңгейі сын көтермейді десек, артық айтқан болмаймыз. Абайдың шығармаларының көркемдік-эстетикалық жаратылысын, «сырты күміс, іші алтын» бітімін тану қазақ әдебиеттанушыларының өзінен терең білімді, үлкен дайындықты талап етеді. Қазақ әдебиеттануында Абайдың ақындық даналығын зерттеу мен зерделеудің өз тарихы бар. Бұл бағытта жасалған жұмыстар аз емес. Абайтану ғылымының өзі жеке сала болып қалыптасты. Алайда Абайдың ақындық өнерінің шегі мен шетіне жету қандай қиын болса, абайтануда да шет пен шек болуы мүмкін емес. Абайтану – үнемі даму, кемелдену үстіндегі ғылым. Абайдың шығармашылық мұрасын, даналық тағылымын зерттеу мен зерделеу осындай көп қырлы, көп деңгейлі, күрделі құбылыс болғанда, оны аудармашылардың тану деңгейіне қойылатын талаптар да үлкен екені даусыз. Сондықтан Абайды, алдымен, тану қиын, сонан кейін аудару қиын. Біздіңше, Абай секілді ұлт әдебиетінің дана тұлғасының шығармаларын басқа тілге аударуға бел буған аудармашының Абайды тану деңгейін анықтайтын бастапқы көрсеткіштер мынадай болу керек: ақындық талант; терең білім; мол тәжірибе; көркемдік шеберлік; биік парасат пен зерттеушілік зерде; суреткерлік нәзік талғам; жауапкершілік; екі тілге бірдей жүйріктік; Абайды аударуға деген шығармашылық құлшыныс пен құштарлық. Абайдың шығармаларында көрініс тапқан шындық құбылыстарды, ақынның оларды көркемдік пайымдаудағы шеберлік сырларын, тереңдік иірімдерін танудың

әдепкі шарттарын осындай үлгіде белгілеу орынды. Осы талаптар мен шарттарға лайықты аудармашы ғана Абайдың ақындық даралығы мен даналығын біршама дұрыс тани алуы мүмкін. Аудармашы осы талаптардың біреуіне жауап бере алмаса, онда ол түпнұсқаға сай аударма жасай алмақ емес. Аталған талаптардың бәріне бірдей жауап бере алатын аудармашы ғана шынайы көркем аударма жасай алуы мүмкін. Бірақ ондай аудармашыны жер жүзінен жарық күнде қолына шам алып жүріп іздеген кісінің де табуы қиын.

Біздің пайымдауларымыз аударманың көркемдік, эстетикалық деңгейі жайында болған жоқ. Түпнұсқаның көркемдік жүйесіндегі ұлттық бояуы қанық, ұлттық мазмұны бай құбылыстардың аударылуы жайына да көңіл бөлмедік. Біздің айтпағымыз түпнұсқаның мазмұнындағы тірек ұғымдарды, олардың мағыналары негізіндегі концептуалдық ойларды аудармашының түсіну шамасына және оның аудармада көрініс табу деңгейіне ғана қатысты. Бұл бағытта да қабылдаушы, аудармашы алдында үлкен міндеттер тұрады. Бірақ ол міндеттерді ақылы мен еңбегіне, біліміне сенген аудармашы ойдағыдай орындап шығатынында күмән жоқ. Солай дегенмен аудармашылардың бәрі бірдей ақылы мен еңбегіне, біліміне емес, бөтен біреу жасаған жолма-жол аудармаға немесе тек қана «талантына» сүйенгендей болуы өкінішті. Түпнұсқа мазмұнының мәні мен мағынасын ұстап тұрған тірек ұғымдарды дұрыс, толық түсінбеген қабылдаушы қателеседі, қате түсінік негізінде жасалған аударма асыл нұсқа авторының шығармашылық даралығын, идеялық тұрғысын, эстетикалық ұстанымын, ақындық дүниетанымын лайықты жеткізе алмаған, тіпті бұрмалаған аударма болып табылады.

Абай шығармаларының мазмұнындағы ұлттық және жалпы-адамзаттық құндылықтар өзегіндегі негізгі және қосалқы концептуалдық ойлар әр заманда әр қабылдаушысының санасында сол заман және сол қабылдаушы үшін өзекті әлеуметтік қағидалармен, құндылықтармен тығыз бірлікте жаңғырып қабылданады. Ақынның шығармашылық мұрасының әр заманда әр қабылдаушының санасында сол заман және сол қабылдаушы үшін өзекті әлеуметтік қағидалармен, құндылықтармен тығыз

бірлікте жаңғырып қабылдануы оның онтологиялық болмысына да жаңа сипат береді. Соған байланысты заманға сай жаңа мағынасы ашылып, жаңа мәнге, жаңа құндылыққа ие болады. Әдеби мұра өнер туындысы ғана болып қалмайды, сонымен бірге эстетикалық, әлеуметтік қабылдау нысаны, аксиологиялық талдау нысаны болып табылады.

Абайдың шығармашылық мұрасы нақты және затты болғанмен, ондағы ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтар нақты және затты емес. Бұл құндылықтар қабылдау үдерісі аясында ғана белгілі бір қозғаушы күшке, аксиологиялық талдау, бағалау нысанына айналады. Ал көркем әдебиет туындысын қабылдау көркем әдебиет туындысы мен оны қабылдаушы арасында өзара қатынас орнаған жағдайда ғана жүзеге асады. Бұл қатынастың сипаты көркем әдебиет туындысының көркемдік-идеялық болмысы мен оны қабылдаушының болмысына байланысты анықталады. Көркем әдебиет туындысының көркемдік-идеялық болмысы әрқашан объективті, ал қабылдаушының оған қатысы әрқашан субъективті.

Көркем әдебиет туындысының асыл нұсқадағы көркемдік-идеялық болмысына, табиғатына тән объективтік белгілер мен қасиеттерді әдебиеттанушының, сыншының қабылдауы мен пайымдауындағы кемшіліктердің орны толады, ал аудармашының қабылдауы мен пайымдауындағы кемшіліктерді түзету оңайға соқпайды. Әдеби шығарманың асыл нұсқасын аудармашының қабылдауы мен пайымдауындағы қателіктің салдары аудармадағы өрескел шешімдерге әкеліп соғады. Аудармадағы өрескел шешімдердің салдары мынадай түрде көрініс табады: а) асыл нұсқа авторының танымын, ақындық дүниетанымын бұзып, бұрмалайды; ә) мәдениетаралық байланыстардың арнасын лайлайды.

Көркем әдебиет – мәдениетаралық байланыстардың басты арнасы. Мәдениетаралық байланыстардың басты арнасының ағысы көркем аударма сапасына байланысты анықталады. Көркем әдебиетті, көркем аударманы мәдениетаралық байланыстардың басты арнасы ретінде қабылдау мен пайымдау аудармашыға үлкен жауапкершілік жүктейді.

Әдебиеттер

1. Әлімқұлов Т. Жұмбақ жан. Зерттеулер мен мақалалар. – Алматы, 1978.
2. Бельгер Г. Ода переводу. Литературно-критические статьи, исследования, эссе о проблемах художественного перевода. – Алматы, 2005.
3. Шапай Т. Шын жүрек – бір жүрек: Эссе. Әдеби сын. Зерттеу. – Алматы, 1999.
4. Абай (Ибраһим) Құнанбаев. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. – I том. – Алматы, 1977.
5. Абай. «Свою судьбу от мира не таю...» Избранное / составитель Герольд Белгер. – Алматы, 1995.
6. Абай. Тридцать семь стихотворений / сост. и пер. М. Адиева. – Алматы, 2006.
7. Абай. Қарасөз. Книга слов. Book of Words. – Алматы, 2009.
8. Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы. «Өлең – сөздің патшасы». Таңдамалы өлеңдері. Қазақ және француз тілдерінде / құрастырған Ғ. Мұқанов. – Алматы, 1995.
9. Құнанбаев А. Избранное. Пер. с каз. / сост. М. Мағауина, вступит. статья М. Ауэзова, послесл. М. Каратаева. – М., 1981.
10. Мырзахметов М. Мұхтар Әуезов және абайтану проблемалары. – Алматы, 1982.
11. Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. – XX том. Монография, мақалалар. – Алматы, 1985.
12. Абай (Ибраһим) Құнанбаев. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. – II том. – Алматы, 1977.
13. Абу Хамид Мухаммад ал-Газали ат-Туси. Кймийа-йи са'адат (Эликсир счастья). Часть первая / пер. с перс., вступ. ст., коммент. и указ. А.А.Хисматуллина. – СПб., 2002.
14. Найда Ю. К науке переводить // Вопросы теории перевода в зарубежной лингвистике. – М., 1978. – С.115-116.

МАЗМҰНЫ

КІРІСПЕ	3
I тарау. Мәдениетаралық байланыстар	6
II тарау. Классикалық үлгі	37
III тарау. Көркемдік бейнелеу құралдары мен өзекті ойлар	54
IV тарау. Асыл нұсқа және аударма	80
V тарау. Мазмұн мен мағына	122
VI тарау. Образ және образдылық	158
VII тарау. Қабылдау мен пайымдау арналары	186
VIII тарау. Көркем ақпарат: аңғару мен аудару	209
IX тарау. Авторлық дүниетаным (түсіну, пайымдау, бағалау)	261
ҚОРЫТЫНДЫ	288

Оқу басылымы

АБАЙТАНУ
ТАҢДАМАЛЫ ЕҢБЕКТЕР

IX том

Пәнаралық-зерттеу

Авторлар:

*Дәдебаев Жангара, Тарақ Әнуар,
Көпбасарова Айнұр, Қожақанова Мәдина,
Сандыбаева Құралай, Сәйдәжиева Айдана,
Кіребасева Айдана, Түнкер Айсұлу*

Редакторы *К. Мухадиева*

Компьютерде беттеген *Ұ. Әбдіқайымова*

Мұқабасын безендірген *Қ. Өмірбекова*

ИБ № 9189

Басуға 26.02.2016 жылы қол қойылды. Пішімі 60x84 $\frac{1}{16}$.
Көлемі 18,18 б.т. Офсетті қағаз. Сандық басылыс. Тапсырыс №235.

Таралымы 50 дана. Бағасы келісімді.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.

050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйі баспаханасында басылды.